

**NODAVLAT OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA BUXGALTERIYA HISOBINI
TASHKIL ETISHNING NAZARIY VA METODOLOGIK ASOSLARI****Saidova Kamolat Farhodovna****Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi****E-mail: kamolat.1984@gmail.com****<https://doi.org/10.5281/zenodo.22137995>**

Annotatsiya. Tezisda nodavlat oliy ta'lim muassasalarida buxgalteriya hisobini tashkil etishning nazariy va metodologik asoslari ko'rib chiqilgan. Ushbu muassasalarni alohida hisob obyekti sifatida ajratuvchi oltita belgi aniqlanib, ularning hisob qarorlariga ta'siri ochib berilgan hamda hisobni tashkil etishning uch darajali tuzilmasi taklif etilgan.

Kalit so'zlar: nodavlat oliy ta'lim muassasasi, hisobni tashkil etish, hisob obyekti, ta'lim xizmati, moliyalashtirish manbalari, hisob siyosati, uch darajali tuzilma.

Nodavlat oliy ta'lim muassasasi huquqiy jihatdan tijorat tashkiloti hisoblanadi va buxgalteriya hisobining umumiy talablariga bo'ysunadi. Iqtisodiy mazmuni bo'yicha esa u savdo yoki ishlab chiqarish korxonasidan sezilarli farq qiladi: uning mahsuloti bir necha yil davomida ko'rsatiladigan nomoddiy xizmat, daromadi jismoniy shaxslar bilan uzoq muddatli shartnomalardan, faoliyati esa litsenziyalash va akkreditatsiya talablari bilan cheklangan.

Ushbu ikkilanish amaliyotda ikki xil xatoga olib keladi. Birinchisi — hisobni savdo korxonasi shabloniga ko'ra tashkil etish: bu holda ta'lim faoliyatiga oid axborot butunlay yo'qoladi va hisobot faqat umumiy moliyaviy ko'rsatkichlarni beradi. Ikkinchisi — davlat ta'lim muassasalari amaliyotini ko'chirish: bu holda esa tijorat faoliyatiga xos daromad va moliyaviy natija hisobi buziladi, chunki byudjet ijrosi mantiqi shartnoma asosidagi daromadga tatbiq etilmaydi.

Nazariy asoslar. Hisobni tashkil etishning konseptual poydevorini IASBning "Moliyaviy hisobot uchun konseptual asos" (2018) hujjati tashkil etadi. Unda hisob elementlarining ta'riflari berilib, yuridik shakl iqtisodiy mazmunga bo'ysundiriladi — bu qoida ta'lim sohasi uchun kalit ahamiyatga ega, chunki bir xil nomdagi tushumlar (masalan, homiylik mablag'i) turli shartlar bilan berilishi va shu sababli turlicha tasniflanishi mumkin. Ta'lim xizmatlari daromadini tan olish IFRS 15 standarti bilan, aktivlar IAS 16 va IAS 38 bilan, ijaraga olingan o'quv binolari IFRS 16 bilan, grantlar esa IAS 20 bilan tartibga solinadi.

Xalqaro sohaviy amaliyot qo'shimcha yo'naltiruvchi nuqtalar beradi. FASB ASC 958 notijorat ta'lim tashkilotlaridan sof aktivlarni xayriyachi cheklovlari mavjudligi bo'yicha ajratishni va cheklangan mablag'lar harakatini alohida ko'rsatishni talab qiladi. NACUBO metodikasi oliy ta'lim muassasalarida resurslarni ta'lim, ilmiy va yordamchi faoliyat bo'yicha taqsimlash yondashuvini beradi. IPSAS esa davlat sektori ta'lim muassasalari uchun shunga o'xshash mantiqni belgilaydi. Nodavlat oliy ta'lim muassasasi ushbu tizimlar oralig'ida joylashadi: u yuridik ma'noda notijorat ham emas, byudjetdan moliyalashtirilmaydi ham.

Milliy darajada "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonun (O'RQ-404-son) va "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun (O'RQ-637-son) amal qiladi. Har ikkala hujjat nodavlat ta'lim tashkilotlarining faoliyat asoslarini belgilaydi, biroq hisobning sohaviy xususiyatlarini tartibga solmaydi. Aynan shu me'yoriy bo'shliq muassasalarni hisobni mustaqil ravishda, ko'pincha buxgalteriya dasturining standart shabloni asosida tashkil etishga majbur qiladi.

Muassasani ajratuvchi belgilar. Tadqiqotda nodavlat oliy ta'lim muassasasini alohida hisob obyekti sifatida ajratuvchi oltita belgi aniqlandi va ularning hisob qarorlariga ta'siri baholandi (1-jadval).

1-jadval.

Muassasani ajratuvchi belgilar va ularning hisob qarorlariga ta'siri

Belgi	Mazmuni	Hisob qaroriga ta'siri
Faoliyatning ikki tabiatliligi	Ta'lim missiyasi va tijorat moliyalashtirishning uyg'unligi	Akkreditatsiya bilan bog'liq xarajatlar majburiy, ularni faqat tijorat mezon bilan qisqartirib bo'lmaydi
Daromad manbalarining xilma-xilligi	Kontrakt to'lovlari, grantlar, homiylik, ilmiy xizmatlar	Har bir manba uchun alohida tan olish mantiqi va analitik kesim talab etiladi
Xizmat siklining cho'zilganligi	To'lov oldin, xizmat keyingi oylarda ko'rsatiladi	Oldindan olingan to'lov shartnoma majburiyati sifatida tan olinadi
Aktivlar tuzilmasining o'ziga xosligi	O'quv binolari, laboratoriyalar, kutubxona fondi, AT resurslari	Aktivning funksional vazifasi foydali xizmat muddatiga ta'sir qiladi
Moliyalashtirish manbalarining aralashligi	Muassis mablag'i, foyda, kredit, maqsadli mablag'lar	Manba iqtisodiy mazmuniga ko'ra kapital, majburiyat yoki daromad sifatida tasniflanadi
Hisobdorlik adresatlarining ko'pligi	Muassis, talaba oilasi, tartibga soluvchi organ, akkreditatsiya tashkiloti	Standart hisobot to'plami yetarli emas, sohaviy izohlar talab etiladi

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Jadvalning asosiy xulosasi shundan iborat: sanab o'tilgan belgilar shunchaki sohaviy tavsif emas, balki tan olish, baholash va oshkor qilish qarorlarini bevosita belgilovchi omillardir. Shu sababli ular hisobni tashkil etishning boshlang'ich nuqtasi bo'lishi lozim.

Hisobni tashkil etishning uch darajali tuzilmasi. Aniqlangan belgilar asosida hisobni tashkil etish uch darajali tuzilma sifatida taklif etiladi (2-jadval).

2-jadval.

Hisobni tashkil etishning uch darajali tuzilmasi

Daraja	Mazmuni	Asosiy hujjat	Nazorat vositasi
I. Metodologik daraja	Hisob elementlarini tan olish va baholash qoidalari; daromadni tan olish usuli; manbalarni tasniflash mezonlari	Hisob siyosati	Chetlashishlarni asoslash va tasdiqlash tartibi
II. Tashkiliy daraja	Analitik kesimlar tarkibi; javobgarlik markazlari; hujjat aylanishi va muddatlar;	Ishchi hisobvaraqlar rejasi, hujjat	Majburiy rekvizitlar bo'yicha kirish nazorati

	axborot tizimi bilan bog'lanish	aylanishi jadvali	
III. Nazorat darajasi	Solishtirish protseduralari; maqsadli mablag'lar sarfini nazorat qilish; hisobot sifatini baholash	Ichki nazorat reglamenti	Davriy solishtirish va izlanuvchanlik testi

Manba: muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

Tuzilmaning mantiqi shundaki, quyi daraja yuqori darajaning talabidan kelib chiqadi: hisob siyosatida oshkor qilinishi belgilangan axborot ishchi hisobvaraqlar rejasida tegishli analitik kesimni talab qiladi, kesim esa nazorat protsedurasi bilan ta'minlanadi. Amaliyotda ko'pincha teskari yo'l tutiladi — hisobvaraqlar rejasi dasturning standart shablonidan olinadi va hisob siyosati unga moslashtiriladi. Natijada hisob axboroti muassasa faoliyatining mazmunini emas, dasturning imkoniyatini aks ettiradi.

Metodologik darajadagi kalit qarorlar. Tadqiqot uchta qarorni ustuvor deb belgilaydi. Birinchisi — ta'lim xizmatlari daromadini xizmat ko'rsatilgan sari tan olish va oldindan olingan to'lovni shartnoma majburiyati sifatida qayd etish; bu qaror har qanday davr uchun hisoblangan moliyaviy natijaning mazmunini belgilaydi. Ikkinchisi — moliyalashtirish manbalarini nomiga emas, iqtisodiy mazmuniga ko'ra tasniflash; bu qaror moliyaviy holat to'g'risidagi hisobotning ishonchliligini ta'minlaydi. Uchinchi — uzoq muddatli aktivlarni texnik turi bilan bir qatorda funksional vazifasi bo'yicha ham hisobga olish; bu qaror resurslar va ta'lim natijalari o'rtasidagi bog'liqlikni kuzatish imkonini beradi.

Tashkiliy darajaning ahamiyati. Metodologik qarorlar qanchalik to'g'ri bo'lmasin, ular tashkiliy darajada ta'minlanmasa amalda qo'llanilmaydi. Daromadni davr bo'ylab tan olish uchun shartnoma identifikatori va o'quv davri ma'lumotlari hisob yozuvida mavjud bo'lishi kerak; manbalarni tasniflash uchun manba identifikatori majburiy rekvizit bo'lishi lozim; yo'nalishlar bo'yicha tannarxni hisoblash uchun xarajat yozuviga ta'lim yo'nalishi birlashtirilgan bo'lishi shart. Shu sababli tashkiliy daraja metodologik qarorlarning amalga oshirilish mexanizmi sifatida qaraladi, alohida texnik masala sifatida emas.

Nazorat darajasining o'рни. Uchinchi daraja ko'pincha e'tibordan chetda qoladi, holbuki maqsadli mablag'lar va shartnoma majburiyatlari hisobi aynan nazorat protseduralari bilan ta'minlanadi. Zaruriy minimum sifatida uch protsedura ajratiladi: analitik hisob yig'indilarini sintetik hisobvaraq bilan davriy solishtirish; maqsadli mablag'larning shartlarga muvofiq sarflanishini tekshirish; hisobot ko'rsatkichidan birlamchi hujjatga qaytish (izlanuvchanlik) testi. Ushbu protseduralar hisob tizimining boshqa ikki darajasida qabul qilingan qarorlarning amalda bajarilishini tasdiqlaydi.

Xulosa. Nodavlat oliy ta'lim muassasalarida buxgalteriya hisobi umumiy qoidalarni mexanik qo'llash asosida emas, sohaviy belgilardan kelib chiqib tashkil etilishi lozim. Faoliyatning ikki tabiatliliigi, daromad manbalarining xilma-xilligi, xizmat siklining cho'zilganligi, aktivlar tuzilmasining o'ziga xosligi, moliyalashtirish manbalarining aralashligi va hisobdorlik adresatlarining ko'pligi hisobning metodologik, tashkiliy va nazorat darajalarini birgalikda belgilaydi.

Amaliy tavsiyalar: (1) hisob siyosatini savdo korxonasi shablonidan emas, sohaviy belgilardan kelib chiqib loyihalash; (2) ishchi hisobvaraqlar rejasini oshkor qilish ehtiyoji

asosida tuzish; (3) shartnoma va manba identifikatorlarini majburiy analitik rekvizit sifatida belgilash; (4) maqsadli mablag'lar sarfi nazoratini ichki reglamentda mustahkamlash; (5) hisobni tashkil etishning uchala darajasini yagona hujjatlar to'plami bilan bog'lab, ular o'rtasidagi muvofiqlikni davriy tekshirish.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Ehrlich, P. R. Roven P.H. (1964) (Kapalaklar va o'simliklar: koevolyutsiya bo'yicha tadqiqot)
2. Viktor Ergashev "Ekologiya madaniyat: shakllanishi va rivojlanish bosqichlari"
3. <https://uz.wikipedia.org>